

Вербиленко Г.

КОМІСІЇ ПОРАЙОННОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПРИ ВУАН: СТВОРЕННЯ, ФУНКЦІЇ, АРХІВ

В сучасних умовах подальшої глобалізації і інтеграції суспільства, як це не парадоксально, все активнішими стають прояви регіоналізації і локалізації.

Дискусії щодо проведення адміністративно-територіальної реформи, внесення змін в законодавство, які стосуються розширення повноважень органів місцевого самоврядування, затверджена урядом програма розвитку регіонів – є підтвердженням, того, що сьогодні питання регіональної політики – одні з пріоритетних в системі державного управління. Таким чином, виникає потреба в дослідженні регіонів, що історично склалися. Це, насамперед, усвідомлення і вивчення особливостей їх територій, виробництва, побуту, культури та самосвідомості населення.

Серед розмаїття історичних досліджень важливе місце посідають праці історико-географічного характеру, які висвітлюють минуле окремих просторових об'єктів. Саме до цього жанру належать регіональні історичні студії.

В українській історіографії напрямок регіональної історії був розвинений ще у монографічних дослідженнях М.Максимовича, М.Закревського, С.Голубева, В.Антоновича, хоча слід зауважити, що здебільшого вони мали суто спеціальний характер.

Найвище піднесення історичних регіональних досліджень припадає на 20-ті роки ХХ ст. коли в системі історичних установ ВУАН за ініціативи М.Грушевського, в рамках його загальної концепції комплексного історико-регіонального вивчення України були створені чотири Комісії порайонного дослідження історії України.

Сучасну історіографію представляє величезний пласт різноманітних праць наукового, публіцистичного, епістолярного жанру про життя і наукову діяльність М.Грушевського. В багатьох з них йдеться як про київську, так і про львівську школи М.Грушевського. Слід зауважити, що безпосередньо про розроблену М.Грушевським програму "історичного районознавства" і її втілення порайонними комісіями при ВУАН в більшості з них згадується лише побіжно.

В працях Л.Винара і Н.Полонської-Василенко представлено загальну картину діяльності Історичної секції і інших історичних установ, керованих М.Грушевським. В монографії П.Соханя, В.Ульяновського, С.Кіржаєва¹ ця діяльність докладно реконструйована. Автори дають характеристику дослідження ними (установами) історії України – як в історико-хронологічному, так і в історико-регіональному напрямках. Процес становлення, функціону-

вання і розвитку регіональних етнологічних центрів, а також комісії порайонного дослідження історії України відображено у книзі О.Гуржія і М.Парахіної².

Монографія Я.Верменич присвячена теоретико-методологічним проблемам історичної регіоналістики в Україні³. У цьому контексті великий розділ відведено висвітленню діяльності регіональних наукових шкіл і центрів, в тому числі Львівської і Київської шкіл М.Грушевського.

Безпосередньо роботу Комісії історії Києва дослідила О.Апанович⁴, яка на основі маловідомих джерел, зокрема справ Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського, відтворила специфіку наукового процесу у цій Комісії. Змістовний і докладний аналіз документів Інституту рукопису НБУВ як джерела до вивчення діяльності комісії порайонного дослідження історії України здійснено Т.Папакіною⁵. Проблеми організації М.Грушевським історико-регіональних досліджень присвячена стаття Р.Пирога⁶.

Слід зазначити, що значна увага історико-регіональним дослідженням приділялась академічною наукою з перших днів існування Української академії наук. Зокрема, працюючи над законопроектом про організацію історично-філологічного відділу УАН, в своїй записці від 10 серпня 1918 р. Д.І.Багалій, А.Ю.Кримський, Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко пропонували утворити при кафедрі географії й етнографії України Постійну комісію для складання історико-географічного словника. “Беручи також на увагу, – відзначали вчені, – що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України... До цього треба додати, що історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В.Б.Антонович, який заводив ще на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста і всякі оселі”⁷.

Створений ще у 1870-х рр. за участю В.Б.Антоновича гурток укладачів історико-географічного словника української землі в її етнографічних межах мав на меті скласти довідник українських земель, з описом історії міст, сіл, повітів, тощо, при цьому передбачав охопити всі території, на яких проживали українці, аж до Сибіру і Далекого Сходу. Оскільки за життя В.Б.Антоновича завершити цю роботу не вдалося, К.Мельник-Антонович та І.Каманін у 1910 р. опублікували бібліографічний реєстр зібраних матеріалів під назвою “Список материалов для составления историко-географического словаря”⁸.

Постійна комісія для видання історично-географічного словника була створена в структурі УАН у березні 1919 р. Незважаючи на те, що її очолив академік Д.І.Багалій, фактичним керівником комісії – директором з правами

дійсного академіка історично-філологічного відділу став професор О.С.Грушевський, секретарем М.М.Ткаченко. Вона працювала в складі 1 штатного і 7 позаштатних співробітників⁹. Комісії були передані матеріали, які збиралися під керівництвом В.Б.Антоновича¹⁰.

Протягом 1919-1924 рр. комісія зусиллями штатних і позаштатних працівників провела значну роботу по опрацюванню матеріалів про Полтавщину, Остерський та Кролевецький повіти на Чернігівщині, Холмщину, Галичину, підготувала ряд статей про населені пункти.

Підтвердженням того, що питання регіональної історії розглядалися як один з найпріоритетніших напрямків, стала також діяльність ряду комісій краєзнавства при ВУАН з мережею краєзнавчих осередків на місцях, які займалися регіональними дослідженнями. Найбільш плідною була діяльність Київської, Харківської, Одеської комісій краєзнавства.

Повернення в Україну М.Грушевського у березні 1924 р. внесло свіжий струмінь у діяльність істориків-регіоналістів. Зауважимо, що рішення про повернення приймалося вченим доволі тривалий час і далось досить нелегко. Але перемогло “прагнення провести масштабні наукові дослідження, неможливі без використання матеріалів українських архівів і бібліотек, відтворити наукову школу, завершити фундаментальну “Історію України-Руси”¹¹. Вчений мріяв про можливість займатися виключно наукою без усякого втручання в політичні справи, “щоб повести далі “Велику історію” та нині розпочату “Історію літератури”¹². Після повернення М.Грушевський відновлює діяльність Історичної секції УАН в структурі ВУАН, очолює науково-дослідну кафедру історії України. Серед численних науково-дослідних комісій у складі Історичної секції з'явилися і комісії порайонного дослідження історії України.

На необхідності утворення порайонних комісій М.Грушевський наголошував в доповідній записці історично-філологічному відділу та спільному зібранню ВУАН від 14 липня 1924 р. “При історичній секції назріла потреба утворення таких постійних комісій: Комісія Старого Києва – для систематичного дослідження його топографії, археології, пам'яток мистецтва, соціально-економічної та культурної історії... для видання збірника “Старий Київ та його околиці: ... організація при тій же Історичній секції паралельної Комісії Старого Чернигова і Черниговщини для підготовки подібного ж збірника, координації занять по дослідженню сього важного історичного центра і його району... Таку ж постійну комісію вважаю потрібною для історії Запорозької Січі та її ліквідації. ... історія Запорожжя ніколи не розроблялась систематично, не мала ніколи свого організуючого центра і, очевидно, що такий центр для систематичного дослідження історичної топографії Запорожжя, організації Січі, її економічної і колонізаційної

діяльності, її земельного фонду та його експлоатації за часів Січі і після її знищення, в нинішніх умовах може організуватись при ВУАН¹³.

Теоретичне обґрунтування необхідності регіональних досліджень вчений виклав в статті “Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла”¹⁴ та передмові до збірника “Полуднева Україна”¹⁵.

М.Грушевський наголошував на необхідності зосередити особливу увагу дослідників на різних актуальних питаннях історичної районізації. “Для пізнання загального соціального процесу – писав він, – треба вияснити “як в даних фізично-географічних умовах розвивалося в різних районах заселення, ... формувались економічні і культурні центри. ... Як великі колонізаційні хвилі... захоплювали в свою орбіту той чи інший район, ... в якій мірі сей район виявляв тенденції центробіжні, автономні... Була загалом роля даного району активна чи пасивна, в яких саме періодах? Був він центром чи провінцією, в тій чи іншій добі? Які були зміни в такому його становищі; від чого се залежало?”¹⁶.

Створені згідно постанови Спільного зібрання ВУАН від 21 липня 1924 р. при Історичній секції, Комісія Києва і Правобережної України, Комісія Лівобережної України, Комісія Степової (Полудневої України), а також Комісія Західної України, створена у червні 1925 р., розпочали широку діяльність з історико-географічних, соціально-економічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень, таким чином, втілюючи в життя розроблену М.Грушевським програму “історичної районізації”.

Головою комісії було призначено М.Грушевського. Вони мали керівника, секретаря, інколи одного-двох штатних співробітників. Наприклад Комісія Західної України одержала штатних співробітників лише влітку 1926 р. Тоді ж – у чотирьох комісіях їх налічувалось лише 6¹⁷.

Робота в комісіях проводилась не тільки силами академічного осередку. Адже завдання полягало в тому, щоб “підіймати інтерес до сих питань на місцях, мобілізувати місцеві наукові сили, притягати до своєї праці, давати їм завдання і директиви”¹⁸. Членами, співробітниками і учасниками роботи комісій були вчені і краєзнавці-любителі з Києва, Харкова, Полтави, Одеси, Чернігова, Зиновіївська, Кам’янця, Ніжина, Ромен, Лубен, Прилук, Катеринослава, Мінська, Ленінграда, Львова, Праги¹⁹.

На місцях комісії спиралися на широкий загал ентузіастів-краєзнавців, об’єднаних навколо музеїв, бібліотек, навчальних закладів. Для виявлення місцевих наукових сил і координації їх роботи з планами комісії було здійснено декілька експедицій. Першими наслідками цієї праці стали кілька рефератів, надісланих до Історичної секції і заслуханих на її засіданнях.

Найбільш плідною була діяльність комісії Києва і Правобережної України. Передусім, це пояснюється як значною кількістю місцевих співробітників,

які активно включилися в її роботу, так і багатством наукового матеріалу, напрацьованого ще до створення комісії. (Спроби організації комісії робило раніше Українське наукове товариство). Члени комісії працювали в тісному контакті з міськими адміністративними органами і культурними осередками, надавали консультації з питань планування і районування Києва, працювали в комісії по перейменуванню вулиць. Завдячуючи діяльності Комісії згодом були повернуті історичні назви Хрещатику (тоді вул. Воровського), Кудрявській, Межигірській та ін.²⁰ Комісія здійснювала активну пам'яткоохоронну роботу, порушувала питання про оголошення заповідником комплексу будівель Києво-Могилянської академії²¹, активно займалась підготовкою створення Київського муніципального музею історії Києва. В рамках комісії працювала група по вивченню і опису київського некрополя. Результати наукової діяльності співробітників комісії заслуховувались на її засіданнях. Доповідь на засіданні з наступним її обговоренням була своєрідною апробацією для подальшої публікації в наукових збірниках і часописах. Тільки за 1924-1929 рр. було заслухано більше 200 доповідей²².

Комісія Лівобережної України зосередила зусилля на поглибленому вивченні Чернігівщини і Новгород-Сіверщини. Особлива увага приділялась науковому описанню археологічних та архітектурних пам'яток Чернігова. Для більш плідного заглиблення у пласти історії була створена філія комісії – Комісія старого Чернігова і Чернігівщини, яка згуртувала навколо себе великий актив, ядро якого становили члени Чернігівського наукового товариства²³.

Члени комісії досліджували пам'ятки культури княжої доби, мистецтво XVII-XVIII ст., соціально-економічні і політичні відносини XVII-XVIII вв., а також громадське життя і революційний рух початку XX ст., вели активну пошукову роботу в українських і російських архівах. Починаючи з 1927 р., в тісному співробітництві з членами культурно-історичної комісії вони систематично брали участь в культурно-історичних і фольклорних розвідках, екскурсіях, експедиціях²⁴.

Комісія Південної (Полудневої) України основні зусилля спрямувала на заповнення прогалин у висвітленні історії Степової України та Запорозжя, а також на докладне вивчення історії краю – не лише політичної, але й економічної, соціальної, культурної, літературної²⁵. Плани комісії, яка тільки у 1926 р. отримала першого штатного співробітника, були масштабними. Передбачалось систематичне вивчення території не тільки Степової України, але й усього Чорноморського узбережжя. Основна увага мала бути зосереджена на “Донецькому басейні, території Дніпрельстану (Порогів), Криму, Кавказькому побережжю, території над Прутом і Дунаєм”²⁶. Для подальшого зведення і систематизації дослідницьких матеріалів було створено

чотири хронологічних сектори: палеолітичний, античної і середньовічної колонізації, історії Запорозької Січі, історії пізнішого заселення (новіший).

Плани комісії скоригував початок будівництва Дніпрогесу. Передусім постало питання обстеження територій, що мали попасти під забудову. 31 січня 1927 р. Президія Укрнауки ухвалила: “Утворити при ВУАН Комісію по дослідженню Дніпрельстанівської території і доручити їй... розробити план дослідів на цій території протягом часу збудування Дніпрельстану”²⁷. До співпраці в комісії були запрошені: акад. М.Грушевський, проф. О.Грушевський, акад. А.Лобода та інші. Серед установ, залучених до роботи комісії, була також комісія Південної (Полудневої) України²⁸.

Згідно розробленого плану досліджень, Комісія Південної (Полудневої) України, разом з іншими комісіями історичного профілю: Новішої історії України, Культурно-Історичною, Історичної Пісенності проводили описання й фотографування історичних місцевостей, збирання писемних і усних переказів і спогадів про культурні традиції, колонізаційні процеси, економічні, соціальні і побутові умови життя²⁹.

Доволі специфічною була діяльність Комісії Західної України. Основне завдання її полягало в налагодженні зв'язків і координації співпраці науковців Радянської України, Галичини, Закарпаття, Буковини. Мета її була сформульована наступним чином: “Під керівництвом ВУАН організувати тісний науковий і культурний зв'язок з Західною Україною, утворити планове вивчення і дослідження історії соціального, економічного і політичного розвитку всіх українських земель по інший бік кордону”³⁰.

Починаючи з 1925 р., комісія плідно співпрацювала з членами НТШ у Львові і його головою академіком К.Студинським. Результатом їх спільних наукових зусиль стало видання двох спеціальних випусків “України” (1926 р. кн. 2, кн. 6), присвячених ювілеям М.Драгоманова і І.Франка.

У 1928 р. вийшов перший том “Матеріалів для культурної і громадської історії Західної України” з великою і надзвичайно цінною збіркою листування І.Франка і М.Драгоманова (347 листів)³¹. У 1930 році вийшли друком, підготовлені К.Студинським “Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною”³².

Користуючись з нагоди приїзду в Радянську Україну вчених з Західної України на різні наукові заходи – ювілеї, конференції, тощо, Комісія проводила засідання, на яких заслуховувала їх доповіді, що безперечно сприяло пошвавленню і зміцненню наукових і персональних зв'язків вчених. Так, у травні 1927 р. на засіданнях комісії Західної України виступали: голова НТШ у Львові акад. К.Студинський “Про наукове життя на Західній Україні”, директор Національного музею у Львові І.Свенціцький про галицьке малярство XIV-XVI ст., ректор Українського вищого педагогічного інституту

ім. М. Драгоманова в Празі проф. В. Сімович про становище українців Буковини³³.

За активної співпраці київських і львівських співробітників Історичної секції Комісії Західної України, М. Грушевський розпочав підготовку “бібліографічного реєстру Західної України”, який мав охоплювати широкий спектр наукових напрямів (усю гуманітарну галузь) і де планувалося систематично подавати анотовані бібліографічні описи книг і статей з окресленої тематики, а рівночасно вмещувати критику й річні огляди. Фактично це було зародком всеукраїнського реферативного журналу із суспільних наук³⁴. Складання бібліографічного покажчика праць з економічної, соціальної, політичної історії, культури Галичини було доручено співробітникові комісії проф. В. Дорошенку, під керівництвом акад. К. Студинського, за сприяння якого ця література комплектувалась в історичних установах³⁵.

У 1927 році Комісія Західної України при допомозі радника Празького повноважного представництва УСРР Н. Калюжного налагодила зв'язки з науковцями Закарпаття.

Головне завдання комісії порайонного дослідження історії України, М. Грушевський бачив в виданні територіальних збірників. Проведена у вересні 1924 р. конференція, організована Президією ВУАН разом з Державним видавництвом України, затвердила запропонований вченим план видання серії порайонних збірників – з історії Києва і Правобережної України, Чернігова і Лівобережної України, Південної та Західної України тощо. Наступними, як планував Грушевський, мали бути постійні видання, які б детально вивчали менші територіальні регіони – землі. Зокрема, передбачалося правобережний збірник розбити на збірники волинський і подільський, а західноукраїнський на галицький і холмсько-підляський, полудневий – на Дніпровський Низ і Донбас і т.д.³⁶

Запропонований план був грандіозний, проте в силу різних причин Державне видавництво не змогло, як планувалось, здійснити видання по два збірники на рік. Не відмовилось воно тільки від друку Київського збірника.

Першим фундаментальним виданням Комісії Києва і Правобережної України був опублікований під егідою історичної секції збірник “Київ та його околиця в історії і пам'ятках” (1926 р.). Він вмещує 17 нарисів 14 авторів з політичної і економічної історії та історії культури Києва. Збірник відкриває стаття М. Грушевського “Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла”, в якій вчений чітко визначив цілі і завдання історичного районознавства, зосередивши увагу на видавничих планах і показавши ті труднощі і перешкоди, що з самого початку стали на шляху їх здійснення. Окресливши характер історичних умов, в яких розвивався Київ з прилеглими територіями, Грушевський чітко визначив місце “Київського

вузла” як осередку складного переплетіння східних і західних впливів на культуру краю. До збірника також увійшли розвідки: П.Тутковського – про передісторичну природу краю, О.Андріяшева – з історії колонізації Київської землі до кінця XV ст. В останній автор, базуючись на текстах літописів і актових книг, використавши велику кількість історичних джерел, вміщує нариси про міста і села Київської землі, уточнює дати їх заснування, окреслює територіальні межі, характер забудови, етнографічний склад населення. В статті В.Щербини йдеться про боротьбу Києва за автономію, починаючи з литовсько-польської доби і до російського поневолення України.

Збірник містить багато розвідок архітектурознавчого і мистецькознавчого характеру.

Того ж 1926 р. з нагоди 50-річчя літературної і наукової діяльності В.І.Щербини, комісія історії Києва і Правобережної України, та науково-дослідна кафедра історії України, дійсним членом якої він був, видала нові, неопубліковані студії з історії Києва В.І.Щербини³⁷. Збірка вміщує ґрунтовну бібліографію праць Володимира Івановича.

Нові студії В.І.Щербини з історії Києва складають 13 наукових статей з історії міста XVII - поч. XX ст. В нарисах з історії Києва (1654-1914) автор поділяє історію міста за часів перебування під російською владою на 5 періодів: 1.Київ у другій половині XVII в.; 2. Київ у XVIII в.; 3. Київ у першій чверті XIX в.; 4.Київ у другій чверті XIX в.; 5.Київ у другій половині XIX та на початку XX вв., окреслює характерні риси цих періодів. У висновках автор звертає увагу на те, що цей поділ є досить умовним, адже в кожному із зазначених періодів були риси, притаманні решткам попереднього і початку наступного³⁸.

У нарисі “Давні плани міста Києва” (1638-1837)³⁹, зупиняючись на характеристиці вже відомих надрукованих планів 1638, 1695, 1745, 1787 рр., В.І.Щербина детально описує знайдені ним в архівах плани. Це план 1787 р., (доповнює вже згаданий план цього ж року)⁴⁰ і два плани 1803 р.

В нарисі “Головні будівлі Печерської лаври”⁴¹, за матеріалами Лаврського архіву, подано її опис до пожежі 1718 р.

Наступним збірником, який з великими труднощами видала Історична секція, був “Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали” (1928). За задумом упорядників, він “присвячений історичному суперникові старого Києва – Чернігову, і тій території, що навколо його групувалася – північній частині Українського Лівобережжя: поріччям Десни, Снови, Убеди, Сойму і Остра, - пам’яткам їх культурного, мистецького і політичного життя, ілюстраціям соціально-економічного, культурного й політичного процесу, що протікав тут і впливав на концентрацію її території”⁴².

У збірнику побачили світ дві праці М.Грушевського – перша містить аналіз техніки палеолітичної доби за сенсаційними знахідками Мізинського селища, в другій – “Чернігів і Сіверщина в українській історії (Кілька спостережень, здогадів і побажань)” – вчений аналізує роль міграцій з півночі на південь в українській історії. “Від Чернігова – писав він, життя пішло на південь, залишивши на українській півночі старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища”. Вчений впевнений: “щоб підняти розвій українського життя – побуту, матеріальної й інтелектуальної культури, соціального укладу, моралі і права, в їх зв’язку і суцільності, неодмінно треба йти за сим сюди, до сих північних сховків комор українського життя. Тут поховані секрети старої України і зародки нової”⁴³. Соціальні відносини XVI-XVIII вв. представлені студіями О.Грушевського, М.Петровського, А.Єршова, В.Дубровського. М.Грушевський надзвичайно високо оцінював цей збірник. Він писав “Цей великий і гарновиданий, розкішно ілюстрований збірник, можна без перебільшень сказати, становить епоху в висвітленні минувшини Північного Лівобережжя”⁴⁴.

Підготовка збірника значно активізувала роботу в містах Лівобережжя. Своєрідні філії комісії виникли в Полтаві, Конотопі, Червонограді, Острі. Найбільш активно була діяльність Прилуцької комісії, яка за ініціативою В.Маслова почала складати географічний словник місцевості. В Чернігові почали працювати бригада матеріальної культури комплексної експедиції ВУАН по вивченню Полісся, а також комісія для обстеження пам’яток Чернігова – Успенської церкви, Мазепиноного будинку тощо⁴⁵.

Друкована продукція Комісії історії Києва була значним етапом в розвитку історіографії киевознавства. У 1930 р. вийшов підготовлений комісією, тематичний, ілюстрований збірник про Київ – “Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Зб.1”.

Відкриває збірник стаття М.Грушевського “Три академії”, в якій вчений розвинув ідею наступності в історії Києва як регіонального культурного центру. В статті йдеться про спроби створення Української Академії наук на базі Львівського товариства ім. Шевченка ще у 1889 р. “Але, справді безпосереднім попередником Всеукраїнської Академії наук – наголошує автор, – стало “Українське Товариство в Києві” засноване року 1907, на взірць Львівського”⁴⁶. Він писав: “Київське Товариство встигло зробити дуже багато. Заложило справді міцні фундаменти Української Академії – видавши до 30 книг своїх праць, згромадивши навколо себе невеликі, але дуже цінні кадри дослідників в ріжних спеціальностях, призвичаївши громадянство до самого факту – української науки і наукової праці”⁴⁷. Автор робить детальний аналіз освітянського процесу в так званій “Старій Академії” (Києво-Могилянській). Зазначає, що за три сторіччя її існування процес

освіти переживав і спади, і піднесення. Але загалом вплив її “на культурне життя тодішнє був великий, і як культурний осередок свого часу і культурна база пізнішого культурного життя вона варта всякої уваги і наукового досліду в зв’язку з соціальними і культурними течіями свого часу”⁴⁸. Також вчений порушує питання щодо необхідності вивчення ще старішого київського осередку – Ярославової бібліотеки (за М.Грушевським – Ярославової Академії). Від “Академії Ярослава” до Києво-Могилянської Академії і далі до ВУАН – так бачить М.Грушевський суцільну лінію ролі Києва в історії української культури.

Цікавою є праця П.Кудрявцева “Декілька сторінок із культурної історії давнього Києва. Бібліографічна довідка”. В ній автор полемізує з професором Е.Голубинським, який в своїй “Истории русской церкви” висунув тезу, що “в домонгольській Русі не було належно організованої школи й через те не було і справжньої освіти та справжньої науки, а натомість була звичайна грамотність”⁴⁹. Ретельно проаналізувавши праці російських науковців В.Істріна, проф. Д.Айналова, М.Сперанського за 1920-ті роки стосовно місця і часу слов’янських перекладів таких літературних пам’яток як: “Хроніка Георгія Амартола” і поеми “Девгенієве діяння”, автор спростовує тезу проф. Е.Голубинського про стан освіти і науки у стародавній Русі, зокрема у Києві, стверджуючи, що “Київська Русь зробила великі успіхи в перекладній літературі й у власній літературній творчості”⁵⁰.

Фундаментальна праця С.Шамрая “Київська сотня на Гетьманщині в XVII-XVIII в.в. (історично-географічна та економічна характеристика) – окреслює її фактичні кордони, особливості соціальної і класової боротьби, системи влади, приналежність землеволодіння. Доповнює статтю список сотенного уряду 1649-1770 рр. Історичні нариси про села містять статистичні дані щодо кількості населення, дворів, соціальний стан, забудову, зайнятість населення у сільськогосподарському і промисловому виробництві.

В статті Л.Миловинова “Проекты університету у Києві в другій половині XVIII в.” розглянута ціла низка проектів вищої світської школи в Україні 1764 – 1803 рр. Це проекти 1764 р., 1765 р., 1767 р., 1803 р. На жаль, жоден з них свого часу не був реалізований.

Загалом збірник вміщує 21 статтю 15-ти дослідників з археології, мистецтва, історичної географії, економічної, політичної, соціальної та культурної історії Києва, його околиць в межах, що протягом віків були тісно зв’язані з самим містом – між ріками Стугоною і Ірпенем.

Упродовж кількох років комісія працювала над Провідником по Києву⁵¹. В її планах ще з 1926 р. була передбачена підготовка нової наукової синтетичної праці про Київ. З цією метою була створена підкомісія для вироблення проекту плану провідника в складі М.Грушевського, М.Василенка,

В.Щербини⁵². Але, внаслідок різних причин, головним чином через перешкоди фінансового характеру, Провідник був надрукований лише 1930 р.

Відкриває видання опис географічного розташування Києва. Наступні нариси знайомлять читача з історією, починаючи з заселення місцевості, виникнення міста й до 1917 р. Основна частина видання це, власне, путівник по головних вулицях Києва з описом історичних місць, споруд і пам'яток. Він охоплює як основну частину міста – вулицю Воровського (Хрещатик) з прилеглими районами, так і колишні його околиці: Куренівку, Шулявку, Пріорку, Деміївку, Звіринець. Окрема частина окреслює місцевості навколо Києва: Старосілля, Вишгород, Межигір'я, Пущу-Водицю, Святошино, Голосієво, Китаєво, Феофанію, Кончу-Заспу, Дарницю. Завершує путівник великий довідковий розділ. Без сумніву, це видання було значним досягненням в розвитку киевознавства. Воно й досі залишається вагомим джерелом для дослідників, екскурсиводів і пересічних громадян, які цікавляться історією міста.

Сумна доля спіткала збірник “Полуднева Україна”. Згідно з науковими планами історичної секції, робота над ним розпочалась ще у 1924 р. про що з Держвидавком була підписана відповідна угода. Після того, як збірник виключили з видавничих планів внаслідок фінансових труднощів, було прийняте рішення друкувати його коштом Академії⁵³. Відомо, що навесні 1931 р. Збірник був набраний в друкарні ВУАН. Але внаслідок подій 1929-30 рр.: арештів і репресій проти науковців, розпочатої реорганізації Академії і ліквідації очолюваних М.Грушевським наукових структур, весь його наклад був знищений. За спогадами Н.Полонської-Василенко це був товстий том, на зразок Київського та Чернігівського збірників. Він містив статті П.Тутковського про географічні та геологічні умови Полудневої України, досліді з археології – С.Дложевського та М.Макаренка. Колонізаційним процесам були присвячені статті Б.Варнеке, В.Пархоменка, Є.Загоровського. Полуднева Україна часів козаччини змальована в малюнку І.Крип'якевича. Освіту і культуру – репрезентував М.Грушевський⁵⁴.

Дослідник діяльності порайонних комісій Т.Папакіна, після ґрунтовного опрацювання архівних джерел, стверджує, що за документами фонду Х НБУВ. ІР. збірник “Полуднева Україна” можна реконструювати майже повністю⁵⁵.

Загалом, джерела до вивчення діяльності комісій порайонного дослідження історії України зосереджені в матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського, переважно у фондах І і Х. У фонді І зберігаються протоколи Спільного зібрання ВУАН, доповідні записки та “осібні гадки” М.Грушевського, які стосуються обґрунтування необхідності організації комісій.

Серед документів фонду Х найбільшу джерельну базу складають ті, що були створені безпосередньо в комісіях, а також документи інших структур, які містять відомості про комісії. Це, передусім, документи Історичної секції, при якій діяли порайонні комісії, а також справи комісій, з якими вони співпрацювали – Постійної комісії історично-географічного словника, Археографічної комісії, Софійської комісії та інших.

Інформацію про доцільність, час і завдання створення комісій знаходимо в матеріалах і протоколах Спільного зібрання (Ф.1, спр. 26307-26308).

У складі фонду Х зосереджені протоколи засідань і виробничих нарад (спр. 4309-4388), списки наукових співробітників, керівників, штатних і позаштатних членів комісій (стр. 4195, 4235, 4632), кошториси (спр. 4182).

Привертають увагу видавничі і тематичні плани з пояснювальними записками (спр. 4063 – 4099, 4183-4190, 4193, 4433-4460, 4623-4631).

Серед документів знаходимо списки виступів і доповідей, зачитаних на засіданнях порайонних комісій, а також виданих і підготовлених до друку праць (спр. 3925-4001, 4175, 4392).

Фонди зберігають рукописи статей співробітників і членів комісій, що мали ввійти до порайонних збірників чи інших академічних видань історичного циклу (спр. 4209-4212, 4287, 4461-4464, 4468-4469).

Певний інтерес становлять матеріали до вже згаданого збірника “Полуднева Україна”. Передусім збереглася вступна стаття до збірника, написана М.Грушевським (спр. 4485)⁵⁶, варіанти його змісту (спр. 2235, 3998, 15295), велика кількість рукописів статей, що увійшли до збірника (спр. 4486, 15285-15294, 15296-15299), а також і тих, що внаслідок різних причин залишились поза друком (спр. 15301-15302, 15316-15317).

Становлять цінність звіти Комісій, в яких міститься інформація про їх діяльність з початку організації і до закриття, накреслені плани, підведені підсумки основних напрямів дослідницької і видавничої діяльності (спр. 3995-4001, 4234-4286, 4394-4432, 4494-4551, 4622-4634).

Великий обсяг архівних матеріалів складають документи Історичної секції та інших історичних установ, в яких міститься інформація щодо порайонних комісій. Це протоколи засідань Бюро історичної секції і витяги з них, плани і звіти про роботу, особисті плани і звіти співробітників, тематичні, перспективні і видавничі плани, листування. Серед матеріалів знаходимо автографи і тексти наукових праць (спр. 2235, 2303, 2373-2483, 2780-2782).

Запропонований перелік архівних справ, досить неповний і має переважно загальний характер. Незалежно від того, що матеріали, які нас цікавлять, зосереджені в фонді Х і частково в І, процес їх вивчення доволі складний. Здебільшого одна справа містить декілька одиниць зберігання і в

її назві неможливо охопити зміст всіх документів. Таким чином, матеріали фонду потребують подальшого уважного і досконалого вивчення.

Аналізуючи діяльність Комісій порайонного дослідження історії України бачимо, що робота в них проводилася в трьох напрямках: науково-дослідному, екскурсійному (експедиційному) і видавничому.

На жаль, розроблена М.Грушевським, грандіозна програма “історичної районізації” з запланованим виданням серії регіональних збірників, була втілена лише частково. Внаслідок недостатнього фінансування, недоукомплектації штатів, зміни видавничих планів Держвидавком, вдалося видрукувати лише кілька збірників. В них простежується відсутність чітко визначеної структури, наукового аналізу, не витримане як хронологічне так і тематичне співвідношення вміщених матеріалів.

Але накопичення значного фактичного матеріалу пробуджувало інтерес до територіальних досліджень. Як зазначає І.Гирич, “йшлося не про звичайну краєзнавчу науку, а про академічну науку на місцях, про творення малих УАН у старих науково-освітніх містах Чернігові, Полтаві, Вінниці, Одесі, Харкові, Кам’янці-Подільському”⁵⁷.

Внаслідок розгрому історичних установ М.Грушевського, вивчення України в “горизонтальному вимірі” зупинилося майже на чотири десятиріччя.

¹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і АКАДЕМІА. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993.

² Гуржій О.І., Парахіна М.Б. Етнологічні осередки України в 20-х на початку 30-х років ХХ ст. Нарис діяльності. – К., 2004.

³ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003.

⁴ Апанович Е.М. Комиссия истории Киева Академии наук УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. Сборник научных трудов. – К., 1984.

⁵ Папакіна Т. Документальна спадщина комісій порайонного дослідження історії України Всеукраїнської Академії наук (1924-1932) / Наукові праці національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Випуск 7. – К., 2001; *Ії ж*: Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності комісії дослідження історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924-1932) / Архівознавство, археологія, джерелознавство. Випуск третій. Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001; *Ії ж*: 3 історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: збірник «Полуднева Україна». – Архіви України. – 2001. – № 6.

⁶ Пиріг Р. Організація академіком М.С.Грушевським історико-регіональних досліджень // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.9. – К., 2003. – С. 52-56.

-
- ⁷ Історія Академії наук України 1918-1923. Документи і матеріали. К., 1993. – С.119.
- ⁸ Мельник-Антонович К.М. До видання 1 тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. – Т.1. – С.VIII-IX.
- ⁹ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Нарис історії. – К. 1993. – С.32.
- ¹⁰ Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К. 1993. – С.201.
- ¹¹ Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С.76.
- ¹² Цит. за Рубльов О.С. Михайло Грушевський. Перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С.52. (Докладніше про причини і обставини повернення М.Грушевського в Україну дивіться вищезазвану працю).
- ¹³ НБУВ, ІР. – Ф.1. – Спр. 26307. – Арк. 6-8.
- ¹⁴ Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С.1-24.
- ¹⁵ НБУВ, ІР. – Ф.Х. – Спр. 4485. – Арк. 1-18. Опубліковано: Грушевський М. Степ і море в історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Вказана праця. – С.296-313.
- ¹⁶ Там само. – С.296-297.
- ¹⁷ Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1926 р. – К., 1927.
- ¹⁸ Хроніка // Україна. – 1927, кн.5. – С.174.
- ¹⁹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Вказана праця. – С.186.
- ²⁰ НБУВ, ІР. – Ф.Х. – Спр. 4290-4297.
- ²¹ Там само. – Спр. 4235.
- ²² Апанович Е.М. Вказана праця. – С.164.
- ²³ Верменич Я.В. Вказана праця. – С.273.
- ²⁴ Див.: Звідомлення Культурно-історичної комісії // Україна. – 1927. – Кн.3.
- ²⁵ Верменич Я.В. Вказана праця. – С.270.
- ²⁶ Хроніка. Комісія Полудневої України // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.179.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.7. – Спр. 561. – Арк. 29.
- ²⁸ НБУВ, ІР. – Ф. 10. – Спр. 13940. – Арк. 27.
- ²⁹ Хроніка // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С.180.
- ³⁰ НБУВ, ІР. – Ф.10. – Спр. 4611. – Арк. 1.
- ³¹ Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. Т.1. Листупвання І.Франка і М.Драгоманова. Зібрано з автографів наукового товариства ім. Шевченка і Українського національного музею у Львові. – К., 1928.
- ³² Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862-1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. – Х.-К., 1931.
- ³³ НБУВ, ІР. – Ф.10. – Спр. 18067. – Арк. 1-2.

-
- ³⁴ Цитую за *Рубльов О.С.* З історії наукових контактів Галичини і Наддніпрянщини 1920-х років: Відвідини УСРР Львівськими істориками М.Кордубою та І.Крип'якевичем // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* (Збірник статей). Випуск 14. – К., 2001. – С.329.
- ³⁵ *Хроніка.* // *Україна.* – 1929. – Кн. 36. – С.169.
- ³⁶ *Грушевський М.* Степі море в історії України / Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв Є.М. Вказана праця. – С.298.
- ³⁷ Нові студії з історії Києва. Володимира Івановича Щербини. Укр. ак. наук в пошану 50-ліття його літературно-наукової діяльності. – К.1926.
- ³⁸ Там само. С.1-44.
- ³⁹ Там само. С.45-57.
- ⁴⁰ Старі плани Києва та Київщини // *Україна.* – 1926. – Кн.2-3.
- ⁴¹ Там само. – С.67-107.
- ⁴² Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали.– К., 1928. – С.V.
- ⁴³ Там само. – С.117.
- ⁴⁴ НБУВ, ІФ. – Ф.Х. – Спр. 18625.
- ⁴⁵ *Верменич Я.* Вказана праця. – С.274.
- ⁴⁶ Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник перший. – К., 1930. - С.3.
- ⁴⁷ Там само. – С.4. (Див. *Україна.* – 1924. – IV. – С.180; 1929. – Т. I. – С.77).
- ⁴⁸ Там само. – С.10.
- ⁴⁹ Там само. – С.114.
- ⁵⁰ Там само. – С.123.
- ⁵¹ Київ. Провідник (За ред. Ф.Л.Єрнста. – К., 1930.
- ⁵² *Папакіна Т.* Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності комісії дослідження історії Києва та правобережжя при ВУАН (1924-1932) // *Архівознавство, археологія, джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць.* Випуск третій. Джерелознавчі дисципліни. К. 2001. – С.340.
- ⁵³ *Хроніка* // *Україна.* – 1928. - № 4. – С.169.
- ⁵⁴ *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С.195-196.
- ⁵⁵ Докладніше див.: *Папакіна Т.П.* З історії втрачених видань Всеукраїнської Академії наук: Збірник «Полуднева Україна» // *Архіви України.* – № 6. – 2001.
- ⁵⁶ Надрукована П.С.Сохань, В.І.Ульяновський, Е.М.Кіржаєв. Вказана праця. – С.296-313.
- ⁵⁷ *Гирич І.* Наукова й літературна спадщина Михайла Грушевського: погляд сучасника // *Пам'ять століть.* – 2001. - № 2. – С.25.